Articulando e Construindo Saberes
ISSN Eletrônico: 2525-8303
DOI: 10.5216/racs.v9.84743

Mẽmõrtũmre te ampo kur xà kôt harẽn xà

Raimar Ronkrainon Canela[1]

IHKRÃHKAT

Ỹhỹ, wa ha mẽ amã ijõ *projeto extraescolar* kôt harẽ ca mẽ hahkrepej, wa ite amji mã *tema* ita capi: "Mẽmõrtũmre te ampo kur xà kôt harẽn xà", nẽ mã ite ampo nã *tema* ita capi nãre, ampeamã impeaj to impej cwỳrjapê wa ite amji mã ihkĩn nẽ hanẽa nẽ krĩ cunẽa mã hakràj nẽ quê amcro cunẽa kãm krĩ kôt mẽhcunẽa te to mẽ amji kãm hapac nẽ ihkàhhôc to hahkre xà jũkwa jĩkjê nã ajtea amji mã mẽ harẽn to mẽ ipa mẽ hũkwa kãm mẽ pahkra mã, mẽ pahtàmxwỳ mã, xà caxuw mã *tema* ita cwỳrjapê wa ite amji mã *tema* ita kĩn, nã wa ite cà pê prohkãm krĩ to mẽ ihhimpej catêjê ajpẽn jikjê kãm cà pê mẽ cumã ipẽr amcro te 09 pytwrỳ amji mã texẽm nẽ cakuw te 2022 kãm, mã cà pê mẽhcunẽa te mẽ imã ahnã amji caxàr, hõhõ, itajê wa ite mẽhcukij nẽ mẽ ihcakôc nã ihhôc xà caxuw: mãm ijõ inxũ Hugo Pogahtwỳ Canela, nẽ ihkôt Urbano Wetkjê Canela, nẽ hanẽa nẽ ijõ jê Cristino Jàmtê Canela, nẽ hanẽa caxuw impàjê Marinaldo Kẽnkũm Canela, hõhõ, itajê wa ite ihkàhhôc kãm me mehcakôc xà itaje cunẽa nã ite to ihhôc partu, cute ajpên mãm mẽ ampo pupun xà mẽ, pahte mẽ ampo kur xà mẽ, amcro atajê cunẽa kãm pahte amẽ amji ton xà kôt wa ite ahnã to ihhôc quê hapỹhnã pahkra caxuw hikwa. Pom ihhôc ita quê ha mãm mẽ panquêtjê te mẽ hõhkur xà atajê cunẽa kôt harẽn caxuw, amjĩa kãm mẽ hàpên kãm mẽ hàmrà kur xà nã ihhôc caxuw mã he, nã ri quê ha hanẽ prohkãm amji mã mẽ amji kĩn nõ capi cà kãm nẽ mẽ to, quê ha kãm ampo kur xà atajê cunẽa krĩ kãm ikre pixêr kôt ajrõ, cwỳrjapê wa ite mẽ pajàhkur xà jarẽn itajê cunẽa nã ite to ihhôc jipêj.

MẼHĨ JARKWA KÔT *PALAVRAS-CHAVE*: Ampo kur xà. Mẽmõrtũmre. Amji kĩn. Mẽ pancaca xà.

Hábitos de alimentação do povo Mẽmõrtũmre (Canela)

RESUMO

Este artigo apresenta os resultados de pesquisa do projeto extraescolar do autor. A pesquisa versa sobre o tema contextual "Hábitos de alimentação do povo Mẽmõrtũmre (Canela)", conforme anunciado para a comunidade no dia 9 de dezembro de 2022 no pátio perante as lideranças e demais membros que fazem parte da organização social da aldeia. Fiz escolha desse tema, pois é muito importante registrar e documentar como o povo Mẽmõrtũmre vive no seu território, com a produção e consumo de seus alimentos, seja nas casas, nas roças, no pátio, nas festas culturais, na rua circular da aldeia e entre os familiares que compartilham seus alimentos na vida cotidiana. É importante manter essa relação e valorizar as nossas comidas típicas conforme é ensinado pelos mais sábios, como anciãos e anciãs, eles são nossas bibliotecas e precisam ser pesquisados sobre passado e presente dos alimentos que consumimos no dia a dia. Alguns alimentos podem ser consumidos somente pelos mais velhos da casa quando tiver uma festa cultural, por exemplo: no ritual da festa de reclusão (no Ikrere, Pepjê e o Pepcahàc) os mais jovens ou adolescentes não podem comer alimentação carregada durante todo o período dos rituais. Isso foi registrado para o futuro, e escrevi sobre comida típica de roças que tem nas casas da rua circular da aldeia. As falas e os escritos foram feitos sobre alimentos tradicionais nos rituais das festas.

PALAVRAS-CHAVE: Alimentação. Povo Mẽmõrtũmre (Canela). Festas. Cultura.

[1] Escola Estadual Indígena Raimundo Roberto Capêrtyc Canela. Fernando Falcão, Maranhão, Brasil / Universidade Federal de Goiás (UFG). Goiânia, Goiás, Brasil. E-mail: raimarcuipat@gmail.com.

Ỹhỹ, wa ha amji jarẽ mẽ amã cute mẽ itehcajpar catêjê kôt ampea mã mẽ ihcunẽa jũrên ijakry ita catia to cati amũ *Universidade* kãm ijõ ihkàhhôc to hahkre catêjê mẽ ijõ *orientadores* mẽ caxuw krĩ kãm ite mẽ pajõ wej cukij catêjê mẽ nẽ ihkôt ito mẽ ipijapar catêjê ijõ inxê mẽ inxũ pyrên ijakrya to ijakry mẽ itajê ihcunẽa te mẽ imã hũjarẽn to impej pitti nẽ mẽ gũkwa kãm wa ijàhcukjêr xà ita nã to hipêj cwỳrjapê ri ihmãt kãm mẽ ihcunẽa jũrên ijakrya to ijakry. Nẽ itajê mã pê mẽ ite cajpa ijàpên xà nã: Universidade Federal de Goiás kãm ihkàhhôc to hahkre catêjê; ijõ inxê Nazaré Pỳpkwỳj Canela; ijõ inxũ Anastacinho Jôc Canela.

Cumãm harẽn xà

Ỹhỹ, wa ha mẽ amã ijõ *projeto extraescolar* kôt harẽ ca mẽ hahkrepej, wa ite amji mã *tema* ita capi: "Mẽmõrtũmre te ampo kur xà kôt harẽn xà" ("*Hábitos de alimentação do povo Mẽmõrtũmre (Canela)*"), nẽ mã ite ampo nã *tema* ita capi nãre, ampeamã impeaj to impej cwỳrjapê wa ite amji mã ihkĩn nẽ hanẽa nẽ krĩ cunẽa mã hakràj nẽ quê amcro cunẽa kãm krĩ kôt mẽhcunẽa te to mẽ amji kãm hapac nẽ ihkàhhôc to hahkre xà jũkwa jĩkjê nã ajtea amji mã mẽ harẽn to mẽ ipa mẽ hũkwa kãm mẽ pahkra mã, mẽ pahtàmxwỳ mã, xà caxuw mã *tema* ita cwỳrjapê wa ite amji mã *tema* ita kĩn, nã wa ite cà pê prohkãm krĩ to mẽ ihhimpej catêjê ajpẽn jikjê kãm cà pê mẽ cumã ipẽr amcro te 09 pytwrỳ amji mã texẽm nẽ cakuw te 2022 kãm, mã cà pê mẽhcunẽa te mẽ imã ahnã amji caxàr, hõhõ, itajê wa ite mẽhcukij nẽ mẽ ihcakôc nã ihhôc xà caxuw: mãm ijõ inxũ Hugo Pogahtwỳ Canela, nẽ ihkôt Urbano Wetkjê Canela, nẽ hanẽa nẽ ijõ jê Cristino Jàmtê Canela, nẽ hanẽa caxuw impàjê Marinaldo Kẽnkũm Canela, hõhõ, itajê wa ite ihkàhhôc kãm me mehcakôc xà itaje cunẽa nã ite to ihhôc partu, cute ajpên mãm mẽ ampo pupun xà mẽ, pahte mẽ ampo kur xà mẽ, amcro atajê cunẽa kãm pahte amẽ amji ton xà kôt wa ite ahnã to ihhôc quê hapỹhnã pahkra caxuw hikwa. Pom ihhôc ita quê ha mãm mẽ panquêtjê te mẽ hõhkur xà atajê cunẽa kôt harẽn caxuw, amjĩa kãm mẽ hàpên kãm mẽ hàmrà kur xà nã ihhôc caxuw mã he, nã ri quê ha hanẽ prohkãm amji mã mẽ amji kĩn nõ capi cà kãm nẽ mẽ to, quê ha kãm ampo kur xà atajê cunẽa krĩ kãm ikre pixêr kôt ajrõ, cwỳrjapê wa ite me pajàhkur xà jarẽn itajê cunẽa nã ite to ihhôc jipêj.

1. Ita nã wa ihprãm quê mẽntuwajê mẽ ampo jahkrepej

Cwỳrjapê wa ha mẽntuwajê mã pahte mẽ amji to mẽ papijapar xà kôt harẽ nẽ to hahkre ampo kur xà kôt quê mẽ hõmpu nẽ mẽ hahkrepej, nẽ hanẽa nẽ mẽ cumã amjĩa kãm mẽ pajõ pur kãm mẽ pajàhkre kur to papa ràhnỳtti mã, ata kôt harẽ quê mẽ ihkôt mẽ hakop, nẽ hanẽ ajpên rỳpea mã mẽ panquêtjê te mẽ pa mã ampo hũwahi pàm pahte mẽ amji ton xà ita nã, nã wa ha hanẽa nẽ mẽ cumã ahnã ihhôc quê hikwa hapuhnã pahtàmxwỳ mẽ pahkra caxuw, mãr quê amcro nõ nã jũm hõmpu nẽ icuxà hàhcukjêr ata nõ nã to ihhôc amji mã, nẽ ijirôapê harẽn to impejti, nẽ ita caxuw mã ite to amji krã kãm ijapac xà ita te hajỹr mẽntuwajê mã.

2. Ampo to ijàpên xà nẽ ihkôt ton xà

1. Ite amji mã ihhôc ita capi.
2. Wa ite amji mã ihhôc ita capi quê mẽ ikra mẽ itàmxwỳ mẽ ihcunẽa ihkôt mẽ hakop nẽ mẽ kãmpa nẽ mẽ hahkrepej xà caxuw.
3. Wa ite ampo jàhtôa nẽ ahnã ijàhcukjêr mẽ panquêtjê mã.
4. Wa ite *vídeo* mẽ *áudio* mẽ *foto* to ijàpên.
5. Wa ite ijõ *projeto extraescolar* to ihhôc.

3. Inxũ te imã harẽn xà

Hugo Pogahtwỳ Canela pê ijõ inxũ nẽ cupê ijõ wej nõ nẽ cupê increr catê nẽ hàpôr catê.

Carõ 1. Hugo Pogahtwỳ Canela.

Carõ caxàr catê: Welika Krĩncà.

Wỳhtỳ kãm mẽ hakrã jarẽn xà

Quê ha mẽ hakrã kãm mẽhcapõn catê mẽ cumã mẽ hàkrun xà kãm ajwar mẽ cumã harẽ quê ha, te amẽ ahcukre nẽ mẽ hàhcukren tohhi ne, pea prohkãm ajpẽn jĩkjê nã mẽ cumã, pyhàpà xi cu crow nã mẽ cuxô, hàpôr pyxi crow nã mẽ cuxô, quê ha kra mẽ harkwa mẽ, ita jirôpê quê ha “ỳ” nã mẽ cumã awjahkre, quê ha ajpẽn jĩkjê nã mẽ hakrã itajê pijakrut itajê ajwar mẽ “ỳ” nẽ pea amẽ ihcakũm quê ha prohkãm cormã ne mẽ “crô” nãre, quê ha xà hakàn pê mẽ hitô ne mẽ jỹ, nẽ mẽ hãm nãre, quê ha cormã hakàn pê mẽ hitô nã mẽ hỹr ita to iryre kãm pea mẽ ihkôt mẽ “crô” nẽ cormã amẽ ihcahkũm, quê ha ihcapõncatê pyxi mẽhtàmxwỳre mã “hã”, cu mẽ pahkà xà wỳr nẽ curi ajpẽn to jỹ, hũjakry caxuw, amji caxuw mẽ to ihnõ kẽhkẽ, ne pea pyt kãm amẽ ahcukre, quê mẽ apãnxwỳ, mẽ aquêtjê apu me gàhcukren nã amẽ gõ krĩ cape ita nã amẽ apupu. Ne pea hãmrẽ, ma mẽ to mõ, mẽ to mõ nẽ mẽ to axà, ne hamrẽ mẽhcapõn catê mẽ to axà ne mẽ hỹr ne pea mẽ cupê harkwa pytà tu nẽ jỹ, nẽ quê ha cormã côhtũmre catêjê cormã ihtỳj mẽ to hàpên ràhnỹatti mã, quê ha êênẽ côhtũmre catêjê mẽ hicu nãre, quê ha ihtỳj mẽ amji jahpan nãre, quê mõn mẽ axà ne mẽ jỹ, quê ha harkwa nã imprar catê cratre pyxi, ihcapõncatê jarkwa nã imprar catê pyxi quê ha kra, jũm ampo wỳr hato quê ha mã ampo wỳr cumã pra nẽ amji jacjê, quê ha kra hajỹari wỳhtỳ jõ inxê mẽ hõ tỳjre quê ha mẽ harkwa caxuw, mẽhkra kwỳ jarkwa caxuw apu ampo ata to mõ, apu to hàr to mõ mẽ harkwa caxuw, quê ha pea côntuwajê apu mẽ hanẽa nẽ quê ha ihcapõncatê harkwa cato nẽ increr to ipa nẽ to amji jackjê quê ha jũm kà jàpôr ata mẽ cahê nã jỹ nẽ taxwỳjê harkwa cato nẽ mẽ haparire mã. Quê ha ajpẽn jicjê kãm harãhcatêjê mẽ kỳjcatêjê quê ha kra ajpẽn kãm mẽ ajcapô mẽ hõ wỳhtỳ kôt ne kãm mẽ jỹ quê ha curi mẽ hanẽa nẽ, quê ha ihcapõncatê mẽhcunẽa cuhtom tu nẽ mẽ to jỹ, quê ha pea hàpôr catê nõ curia harkwa cato ne mẽ haparire mã:

— Ajcooo, mẽ ijaparireee, ijapuhnããã, ha ajpẽn to jỹ, ajpẽn to jỹỹỹ, ha amji jahpan nãreee, poh-poro atoctyyyj, gah-garkwa caxuw poh-poro apu ihcaprỳ to mõõõ, ha-amji jahpan nãreee, mãh-mãr quê atoctyj mã, atoctyjre mããã, hah-catàt kre, quê ampo wỳr mã imprar kãm amji cajpẽẽẽ, côt quê jãmã xà kãm ajpẽn jahpa cuhê nẽ anõ quĩ to kãm ajêt quê ipê ihkõn jôc ita nã ipê ahnã ihkĩn nãreee.

Nẽ quê ha mẽhcapõn catê xwỳjê rãmã aracri crat to ipa catêre mã quê ha rãmã pàrhyre nõ apu ihcupu nẽ to mõ, jũm ampo to ihcupare nẽ quê ha amji kôt ihkwỳ ata cunẽa curê capa, ita mã pê mãm mẽhcapõncatê atajê pahtỳj atajê amẽ to apê.

Carõ 2. Wỳhtỳ ri mẽ hakrã kãm mẽ hàpàn xà.

Carõ caxàr catê: Raimar Ronkrainon Canela.

Carõ 3. Wỳhtỳ ri mẽ hakrã kãm mẽ hàpàn xà.

Carõ caxàr catê: Raimar Ronkrainon Canela.

Powej te amji jarẽn xà

Pê wa itỳj hõmpu hajỹar, mẽhcapõncatê itajê kà pitti pê ajco mẽ ihcapõ, nẽ ita nã pê amẽ ito apê, nẽ pê ihtỳj imã hũpa, pê mẽhcapõncatêjê atajê pê ihhêr rũm mẽ ijõ inxũ, nẽ pê wa mẽ icunẽa mẽ to inxũ, xàm te ite mẽ hajỹr to itỳj amẽ icaràr kên to mẽ icucwỳr prãm te pê wa itỳj mẽ awpa, nẽ pê ajco nẽẽ amẽ ijapactu, nẽ amẽ amji kujahêc, nẽ amẽ amji capêr nãre kãm wa apu mẽ ipa, nẽ mẽ ca, ca nẽẽ mẽ ikĩn te mẽ hajỹr nãre, ate mẽ hajỹr xà!, quê ha pea ihprõt pê wỳhtỳ jõ inxê mẽ intoctyjti hũhkãm cô caprỳ ata to hàr pa, nẽ pea to tẽ nẽ hũxwỳ, quê ha kãm hĩ mã pàràpên quê ha ihprõt pê

ihcapõn catê pyxi hõncratre to ipa catê mã ikwỳhnõre pàm mẽ pahkwỳ kryjre ihtỳj cormã amẽ ihcukwỳr itajê to mẽ haprã, nẽ jũ wỳr ajta mẽ hỹr, nẽ ramã cute amji nã mẽ ihcuhê nẽ ihtỳj amẽ inxỳ itajê ajta mẽ hỹr, hamrẽ quê ha mẽ hõncratre to ipa catê ihtỳj cormã amẽ ihcukwỳr atajê to mẽ haprã nẽ jũ wỳr mẽ hỹr, nẽ hamrẽ, quê ha ampo ton catêjê quê ha kra crat nõ kãm hĩ atajê to haprãr partu, nẽ ihtỳj amẽ ihcukwỳrỳre itajê jõncrat kãm ihcunẽa jaxwỳ, nẽ kwỳr mẽ arỳjhy cakrô quê ha ramã cute amẽ amji pupun itajê mã mẽ ampo itajê nõ cakrô xãm, nẽ jũ mã quê ahnã mẽncryc ita to. Pê ajpên mẽ panquêtjê mẽ pa mã ita jũwahi nẽ hũwahi tu, nẽ cute mẽ to ihkên japôc mã cu pahtỳj cormã mẽ panxy xà ita to, pahtỳj cormã mẽ ton to mẽ mõ, jũ caxuw mẽ papê hamrẽ xà jamrẽare, nẽ kryrũm cu ha pahtỳj hapuhnã mẽ ajxwỳ to mẽ mõ itajê mã pahtỳj mẽ pancaca xà itajê cu ha mẽ cumã hũwahi to ihtỳj, cwỳrjapê mã mẽ panxy xà ita te hajỹr, pê ajta mẽ pajõ inxũ mẽ pa mã panxy xà ita jũwahi nẽ ajta cupẽ mã hõ tekjê jũwahi, hõhõ, cu pahtỳj mẽ to mẽ mõ, nẽ jũ caxuw mẽ to pajapac kêt nãre, pahte mẽ to hamrẽ xà jamrẽare, ajpên hapuhnã mẽ ajxwỳ to mẽ mõ itajê caxuw he, nẽ jũ caxuw cute mẽ panxy xà ita to mẽ hapactu cupa te, wa ha ityj mẽ amã harẽ mẽ ikàre itajê ca mẽ awpa, ita to ihprãm te wa amẽ awjarẽ, he, wa ha te amẽ gapacri amẽ amã ampo jarẽ quê ha jũ caxuw pajõ inxũ te pahton catê, mẽ ito ihkĩnhi nẽ mẽ apê mã mẽ ijĩ ita nã amũ hàpên xà pê icapa nẽ ito api amji wỳr, ca ha mẽ gũpar cati nã mẽ ikêt cwỳr pê jũ caxuw ate ma amji mã mẽ panquêtjê xy xà ita jarẽ, nẽ mẽ pajarkwa ata to ate mẽ amji pytàr to mẽ amõr xà caxuw, he, mẽ pahcakôc mẽ pancrer ita kôtri pahcurê cahàcre itajê mẽ pahkrã nã pa kênre to apu ipa, ca mẽ incaca xà ita kôt mẽ amji to quê ihtỳj jũ caxuw mẽ atuw kãm ampo ihkêanre, he, mẽ ikà itajê wa cormã mẽ ijarkwa capry to itỳj amji mã mẽ apytà kênre to hanẽ amẽ ipa, wa ha amẽ ijamrẽ pa quê ha ate mẽ hajỹr ita kãm ca ha ca mẽ amji wỳr ihkên ata kjê, nẽ wa mẽ amã awjarẽ ca mẽ ikãm pa nẽ mẽ hanẽ, gõtpê mẽ to ihcajpẽ ihtỳj cupẽ tekjê ita pej, nẽ hĩkjê rũm ihkêanre, nãri ate mẽ ipar nẽ hamrẽ harẽn jicu xà mã.

Hàcwỳr prohkãm

Hỹhỹ, pê mẽ harã rũm mẽ apahtũm pê pro itajê (*lideranças*), jũ wỳr quê hàcwỳr nõ cà mã jũm ihkra mã hàcwỳr to nẽ to mõ quê mẽ apahtũm mẽntuwajê mã harkre nãre, quê ha cormã amcro nõ kãm pro ita to mẽ ihkĩnhi, nẽ hajỹari mẽntuwajê xwỳjê rãmã amũ mẽhĩ to amẽ catwỳ ita quê ha jũ caxuw ihtỳj mẽ cumã pro ita gõ, quê ha cormã jũ caxuw mẽ hàcwỳr itajê nõ krẽ, nẽ hajỹari amũ mẽ hĩkjê nã mẽ ipê kỳjcatêjê kãm, mẽ cunã mã mẽ ipê pro, nẽ ampeaj kãm mẽ ipê pro nãre, mẽ ijarẽn pê camã mẽ ipê pro, nẽ mẽ ijarẽn pê pro cahàc curũm, mẽ ipê kỳjcatêjê, nẽ ite mẽ cupê hàcwỳr itajê kur xà hamrẽare, quê ha hanẽ amji mã mẽ hàpôr catê nõ capi ata ri quê ha jũm hajỹari ihmũtri apu mẽ cahê nã apu hanẽ hàcwỳr capi to ipa, quê hanẽ mẽ cumã caprĩ quê ha mẽ cumã cugõ, quê ha mẽ cahê nã apu ihkur to ipa, nẽ nẽẽ amcro cunẽa kãm mẽ cahê nã ihkur xà hamrẽare. Cwỳrjapê ri harã rũm mã ihcunẽa caxuw pro ita nã mẽ harẽn, nẽ mẽ ihpahtỳj mẽ hũjarẽn to mẽ ihkrã kre, nẽ ampo

cunẽa caxuw hanẽ mẽ ihkrĩa to mẽ ihkrĩ, nẽ jũ caxuw quê pro itãn nã mẽ harẽn ita hamrẽ, ajpên nẽ, pro itãn nã mõr ita ràhnỳtti mã, jũ caxuw hamrẽ xà hamrẽare pro ita nã mẽ harẽn ita, ampo cunẽa caxuw mẽ jỹa to mẽ jỹ, amji kĩn to mẽ ihhimpej krĩ kôt, mẽ ihkên atajê to mẽ ihhimpej, mẽ ihprõ mã mẽ hikran catêjê to mẽ impej itajê caxuw mẽ cupê pro itajê, nẽ ne mã pro itajê xwỳjê hanẽ jãmã hanẽ ampo te ihcupan kãm nẽ amẽ incryc xà hamrẽare, quê ha amji mã ampi nẽ jũm ata to mẽ hahkre, mẽ jũm ata mã caprĩ pê, mẽ ihcakrên pê pea jũm ata pej nã mẽ to, hĩxi ata caxuw, por cute hĩxi mã hikran nẽ apu ihkaj nã ipa mã, hĩxi hanẽ te amji puhnã hanẽ rãmã cumã ihkra mã pàràpên, quê ha mẽ ihkra jarkwa to hàhhuc xà to te amji puhnã te apu rĩt. Ita cwỳrjapê mã camã pro ita te hajỹr nẽ mẽ hàhcaprĩ cati, mẽ impej nã catê, ihcunẽa caxuw mã mẽ harẽn pê pro ita nẽ, mẽ hakràj ita catia to cati, cwỳrjapê ri cute hajỹr pro ita te hajỹr, jũ caxuw mẽ cupê pro itãn, jũ caxuw mẽ cupê hamrẽ nãre, kryrũm quê ha ajpên ihtỳj mẽ hõmtuw harã rũm mẽ hõmtuw mã mẽ hõr ita ràhnỳtti mã, ahnã mẽ to amji japôj to xà jũ caxuw nẽ hamrẽ xà hamrẽare, cwỳrjapê ri cute hajỹr pro ita jarẽn te hajỹr, ajpên pro ita nã mẽ harẽn ita nã mẽ mõr ràhnỳtti mã, ajpên mãm mẽ panquêtjê kãm pro ita ajpên cato nẽ mõr ita nã, nẽ cormã ihtỳj tahnã mẽ to hãm ita ràhnỳtti mã, nãre cute hajỹr, ajta pro te amji kãm hapac xà te hajỹr wa ite harẽn ca ate mẽ ipar cwỳrjapê cute hajỹr. Hamrẽ.

Ampo jõ pahhi jarẽn xà

Hamrẽ ihnõ kãm wa ha kra to tẽ, Mẽmõrtũmre kãm mã ampo jõ pahhi itajê jarẽn wa ha kra harẽn to mõ, mãm cati mã Mẽmõrtũmre jõ pahhi mãrmã jũ mã mẽ hàhtô nẽ ihkôt Irom catêjê jõ pahhi jũ mã mẽ hàhtô, Carẽc catêjê kãm mẽ hõ pahhi quê ha jũ mã mẽ hàhtô, Apànjêhkra kãm quê hajỹari mẽ hõ pahhi quê ha jũ mã mẽ hàhtô, ampo itajê jõ pahhi pitti, quê ha amcro nõ kãm amji mã mẽ to ihprãm nẽ pea mẽ harkwa ta quê ha hàpôr catê krĩ kôt mẽ cumã quê ha kra mẽhcunẽa mẽ awpa nẽ amũ apu mẽhkra mã mẽ hõhto mẽhkra mã mẽ hakrã catêjê mã curea amẽ ampo kur xà atajê to mẽ hàr pa, quê ha pyt quê ha pijamã rãmã mẽ cuprõhtu nẽ, hamrẽ quê ha ma krĩ cape nã mẽ mõ, hamrẽ quê ha ihtỳj mẽ ampo kur xà japỳn to mẽ mõ, mẽ hõ pahhi jõ japỳn pêê mẽ to ajxê nẽ cà mã mẽ to cato nẽ pea amẽ cuku, nẽ ma mẽ hũkwa wỳr amẽ hapỳ nẽ mẽ to ipa, nẽ ita kôt hajỹar Pepjê xwỳjê jàhcupu quê ha mẽ Pepjê pyxwỳ nẽ hajỹar amẽ to nẽ, pea mẽ hicu xà to nẽ, crowti incryc amẽ hàhcupu itajê to hapôj nẽ amẽ ihkryj nẽ amẽ cuku jirôpê quê ha, pea ma crowti wỳr mẽ mõ nẽ, hãmre quê ha mẽ hacrer kãm mẽ to te mẽ cahyt pa jirôpê quê ha mẽ catêjê hỹrmã mẽ tẽ nẽ pa ma mẽ to ajhê, nẽ mẽ to cato kri mã. Amji to me cator jirôpê quê ha pea pyt kãm rãmã mẽ Hõjarỳc to, Crôjõpĩ caxuw, mẽ Hõjarỳc to nẽ pea hajỹari caxwar quê ha kra mẽ côntuw itajê mẽ increr xãm nẽ amẽ akru nẽ pea mẽ nõ, iràrà quê ha kra ma mẽ mõ nẽ mẽ xwa nẽ pê hamrẽ.

Hamrẽ pê Crôjõpĩ caxuw mã krĩ cape nã mẽ ipikẽn pêê mã mẽ mõ nẽ mẽ axà pur mã, mẽ hõ Crôjõpĩ ita to mẽ mõ nẽ mẽ jỹ pur kãm, ampo pijakrut itajê kãm mã mẽ hàhcupu, wa itỳj ajpẽn

caxuw amũ hirôpê kãm to ipihur to mõ, quê ampẽa mã wa harẽ itajê jarẽn ry. Nẽ ita kôt hajỹari Pepcahàc te hajỹar: Pepcahàc xwỳjê te hajỹar quê ha mẽ hapỳ nẽ hajỹar amẽ to nẽ jũ caxuw hajỹar mẽ to ihkujahêc xà kãm, mã pea, amẽ amji jahkrepej, nẽ pea mẽ to hicu xà ita to nẽ kãm hajỹar mẽ hàhcupu ita, ita jàhcupu cati nẽ hàhtô, ita jakràjti catia to cati Pepcahàc, ita pyxi mã amji kĩn cunẽa jirôpê hàhcuprõn ita catia to cati, cwỳrjapê mã harẽn ita te hajỹr, he, harẽn pê Xwỳhti ita hakràj cati, haprỳ ita nã, nãre cute hajỹr, wa itỳj ihmũtri kãm to ajhu to mõ, ampeamã harẽn ita rya to iry hajỹar, wa quê kra itỳj amcro nõ nã ampi nẽ ihcunẽa jarẽn partu nẽ quê ha mẽ hahkrepej hapu caxuw, ita te ri hajỹr. Hamrẽ.

Amji kĩn kãm

Hanẽ ita kãm amji kĩn, amji kĩn cunẽa kãm amji mã mẽ hõ to mẽ hapôj nẽ, amẽ tahnã amji kĩn xà caxuw, nẽ Pepcahàc pyxi, amji kĩn cunẽa jirôapê kãm mẽ hõ cati, kãm amji mã mẽ hõ cunẽa atajê to amji mã mẽ, mãm ajpên mẽ hàpên pej re ri mã: pypypre, jàt, krẽrô, kwỳr, ampo itajê to mẽ amji mã cuprõ nẽ ahnã amẽ amji kĩn nẽ amji mã amẽ hõ itajêa, amẽ cuku nẽ mẽ ihtỳj mẽa mã amẽ ipa, nẽ mẽ cumã amji kĩn pitti, quê ajpên mãm amji caxuw mẽ ipijacri kãm mẽ into capôc nẽ mẽ hàpên pej atajê krĩ cunẽa to mẽ ipijapar catêjê mẽ pahhi tehcajpa xà itajê caxuw, quê ha rãmã carà cura, rãmã mã cura, rãmã po cura, rãmã crôre cura, ampo itajê caxuw mẽ kwỳr, arỳjhy, kwỳrỳre ampo itajê to cunẽa to mẽ amji caxuw mẽ to cuprõ krĩ kãm, nẽ harẽn ita wa harẽ itajê kãm quê ha ampo cunẽa pypypre, kwỳrỳre, kwỳr cahàc, arỳjhy, jàt, krẽrô, caràmpa, cuhkõncahàc amji mã mẽ hõxen xà cunẽa to mẽ cuprõ krĩ kãm, amji kĩn nõ ata kãm: Pepcahàc, Kêtuwajê, Tep jõ amji kĩn nẽ amji kĩn cunẽa kãm amẽ amji mã mẽ hõ itajê to mẽ cuprõ nẽ tahnã amẽ amji kĩn, nẽ nẽẽ ahnã mẽ ihpec xà nãre, quê mẽ hõxen xà cunẽa ku nẽ ihtỳj amcro cunẽa kãm amẽ amji kĩn, amẽ cre apu mẽ amji to, nẽ quê ha jũm apu ihtẽm to hii nẽ tẽ nẽ axà, quê ha ramã mẽ hõ itajê nõa hũkwa kãm cumã xà quê ha cukrẽ nẽ harte nẽ hapy ma mã ihtỳj ata to ihtỳj, amji kĩn ràhnỳtti mã, amji mã mẽ hõ itajê cunẽa to cuprõn kãm, ajpẽn kôt amji cunẽa kôt mẽ cumã hõ pitti wa ampo japrỳ to ihpôj itajê cunẽa mẽ cumã, amji caxuw mẽ to cuprõ nẽ, amã mũ amji kĩn kãm amji caxuw amẽ to hàr amẽ cuku, atajê nã mẽ amji ton to ipa nẽ, pỳpỹn ita kãm mã mẽntuw jàpên kêt kãm mã mẽ kãm jàt jamrẽare, pànkrỳt jamreãre cupẽ jõxen xà mã hanẽ amẽ haprô nẽ amẽ cuku, nẽ amjĩa kãm jũ ri jũ mã jàt jakôt, jũ ri jũm mã krẽrô jakôt, jũm mã praxĩ, kõncahàc, caràmpa atajê jamrẽare, ikre cunẽa kôt ampo itajê hamrẽare, cwỳrjapê ri ihtỳj cupẽ cunã mã, cupẽ cukwa kãm mã ihtỳj mẽ amji mã hõ to mẽ hapôj nẽ ahnã ihmũtri amẽ amji kĩn nẽ ihmũtri mẽ cumã amji kĩn nãre, mẽ ihpeacre cama amẽ ihkrĩ to mẽ ipa nẽ harẽn xà ita pitti.

Mẽ hàmrà kãm

Hã amũ pur kãm mẽ hàpên xà kãm mã mẽ aquêtjê te mẽ harẽn xà kãm mẽ hàmrà kãm, ajpên ikre kãm mẽ hàhtô atajê ajkrut nẽ incrê, cwat, xĩc mẽ amji kôt wrỳ nẽ amji kôt mẽ cato nẽ amẽ ihkrĩ, quê ha ajtea to ikre xãm quê ha kra ramã itajê cunẽa quê ha ahnã iràrà tẽ quê kra impjê cumã quê kaha ita kãm mã mẽ akwỳ to cuprõ nẽ mã pur kãm mẽ kwỳrỳre jarê, wa ha kra mã itỳj amã apu ijũjahêr to mõ nẽ ampo cri py quê kãm amẽ ihcupu nẽ amẽ cuku, nẽ jũ ri ikre kãm mẽ hakrã pit xà atajê ma pur pyxit nõ wỳr ikre ata kãm mẽhcunẽa mẽ cuto, nẽ jũ mã amcro quê kra hajỹar nẽ ikre kãm jũmjê atajê amũ mẽ hõ pur wỳr mẽhcunẽa to cuto amji cunã mã amẽ, mẽ kwỳrỳre cupo quê ha ramã mẽmpjê nõ jũm ampo cura nẽ to tẽ nẽ to cato, hamrẽ quê ha kra to mẽ ihkryj nẽ amji cunẽa nã to mẽ cunõ pa nẽ mẽ cucwa nẽ amẽ kãm ihcupu nẽ amẽ cuku nẽ, pyt kãm mõ nẽ amji to mẽ cato pur pĩn, mẽ hũkwa kãm pur jũkwa kãm amji to mẽ axà nẽ amji to jỹ, nẽ curea amẽ amji to quê ha mẽmpjê nõ to capôc ata ampo cura quê kra hajỹar nẽ ikre kôt jũmjê atajê cunẽa ampo ata kryj nẽ amji nã to cunõ quê ha kra cute ihcuran catê hĩxi to amji mã ihnõ kwỳ ta nẽ amji mã cuxi nẽ ihnõ nõ to nẽ cukrẽ, nẽ ihcahhur cunẽa kryj nẽ amũ mẽhkjêjê, mẽhtàmxwỳ, mẽhkra atajê mã to ihcakũm tu nẽ, nẽ amji to amũ curi pur kãm ajtea cute mẽ amji ton xà ita ri mẽ cumã nẽ quê ha krĩ mã mẽ amji to mẽ cato nẽ ajtea hajỹar nẽ mẽ cati mã mẽ axà nẽ nẽẽ hipêr nã itajê nõ nã jũm amji ton nãre, cwỳrjapê quê ha pur kãm mẽ ajcapô nẽ mẽ jỹ itajê quê ha kra hajỹar nẽ ajtea cute mẽ amji ton xà ita ri pur kãm, nẽ mẽ hàpên xà kãm mẽ hàhhuc nẽ mẽhkrĩ nẽ cute mẽ ampo ton nẽ quê te ampo crire rare, tomre, awxêt, tôn quê ha ihtỳj côhcacro nã crati kãm mẽ cumã hõrõre partu nẽ amji cukwa kãm amẽ cuku nẽ amẽ ihkrĩ nẽ ita pitti. Hamrẽ.

4. Ijõ pàjquêt te imã harẽn xà

Urbano Wetkjê Canela pê ijõ pàjquêt nẽ cupê increr catê nẽ hàpôr catê.

Mẽ hõ pahhi mẽ hõ pahhikwỳj kôt harẽn xà

Nẽ harẽn xà te, mẽ hõ pahhi mẽ hũmre mẽ pyjê, mẽ ipicacwỳr kãm mẽ hõ pahhi pepcahàc ita kãm mẽ hõ pahhi, mẽ hõ pahhi krĩ cunẽa jõ pahhi, pyjê mẽ hũmre itajê cunẽa jõ pahhi pepcahàc kãm pyxit, mẽ ipijakrut amji caxuw, nẽ pyjê hanẽa nẽ amji mã mẽ hũmre to mẽ hõ pahhi cute me kãm harij nẽ ihcunẽa nã cute amẽ ton xà, jũ ri jũm te amji kãm harkwa prãm nẽ cute amji mãm mã rãma cute mẽhcajpuw hàr mã cute mẽmpar xà caxuw, hanẽa nẽ pyjê mẽ amji caxuw mẽ hõ pahhi to, mẽ hũmre. Nẽ hanẽa nẽ pyjê kãm mẽ hũmre amji mã pyjê to mẽ hõ pahhikwỳj, nẽ, ajpên mẽ tàmxwỳ amji nã mẽ hõmpu nẽ mẽ hahkrepej xà nã cute ihcunẽa nã mẽ cute amẽ ton to ipa xà, jũ ri jũm kãm ajêt nẽ cute cumã harte, jũ ri jũm ahte apu mõ nẽ hỹrmã cator quê to amji pytà nẽ ihhêaj rũm inxi te to ihkjê pyràc nẽ cute apu ton xà, nẽ itajê caxuw mã amji caxuw amẽ hõ pahhi itajê to, mẽ hõ pahhikwỳj mẽ hũmre kãm pyjê jõ pahhi, ajtea mã hanẽa nẽ mẽ hũmre xwỳjê amji mã mẽ increr

caxuw mẽ hũmrea to mẽ hanẽa nẽ amji mã mẽ hõ pahhi, mẽ cumã increr xà caxuw, ajpẽn caxuw mẽ hõ pahhi crê itajê kãm amẽ amji jahkrepej nẽ amẽ amji kãmpa to impejti to mẽ ipa. Nẽ quê ha pahhi, krĩ cunẽa jõ pahhi pepcahàc kãm pahhi pijakrut itajê nõ jũ ri jũm kên ata wỳr cato nẽ cumã nẽ hajỹr nãre ikãmpa quê ha curea hajỹari kãm hapac xà caxuw ri cupê krĩ cunẽa jõ pahhi, nẽ ajtea mẽ hũmre kãm hajỹar nẽ mẽ hũmre to mẽ hõ pahhi itajê mẽ hakrã tekjê ita ajtea mẽ hõ pahhi cuhtõj cajrõn, increr caxuw, amji mã mẽ to hõ pahhi hanẽa nẽ amji mã mẽ to ajkrut, quê ha hanẽa nẽ pyjê xwỳjê mẽ hanẽa, hanẽ pyjê xwỳjê ancro ita kãm amji mã mẽ hõ pahhi to ajkrut quê, mẽ amji nã mẽ ihpahàm xà caxuw, mẽ amji mãm nãre to mẽ ipa xà caxuw mẽ amji caxuw mẽ hõ pahhi to, quê ha pyjê xwỳjê jũ ri ajpẽn nã mẽ harkwa xà nẽ mẽ amji mã quê ha mẽ hõ pahhi itajê nõ mẽ hỹrma cato nẽ mẽ cumã quê ha tahnã amji pê mẽ kêt nẽ ihkôt mẽ amji to. Nẽ hanẽa nẽ pyjê kãm mẽ hõ pahhikwỳj ita xwỳjê mẽ hũmre to hanẽa nẽ, hajỹari tahnã ton to ipa, quê ha kra jũ ri jũm ajpẽn kãm ihkên mã axà, incryc, amji mã quê kra mẽ hõ pahhikwỳj itajê nõ mẽ hỹrmã cato quê ha curea hipêr hirôpê mẽ amji mãm nãre, nẽ harẽn xà te mẽ ipicacwỳr kãm mẽ hõ pahhi crê nẽ pyjê kãm mẽ ipijakrut, mẽ hũmre kãm increr caxuw mẽ ipijakrut, nẽ hajỹari pepcahàc kãm krĩ cunẽa jõ pahhi ita pijakrut cute xêj (6), itajê wa ajpên krĩ te cajpar xà caxuw apên jũa ri ampo kra te tẽ nẽ cator nẽ ita ri amẽ kãm ramã pahhi mẽ pahhikwỳj itajê nõ tẽ to amji pytàr nẽ apu to ipijapar xà, apu ton xà, nẽ to ihkĩnhi quê hõ amcro kãm hàhhuc quê mã ihkujahêc xà caxuw, itajê caxuw mã ajpẽn caxuw amẽ hõ pahhi itajê, cu mẽ hõmpun to mẽ papa hapỹhnã mẽ pantuw kãm cu camã amji caprỳ nã amẽ pajõ pahhi itajê to nẽ cu nẽẽ ahnã amji mã mẽ pahpahàm nãre, nẽ nẽẽ amẽ impar nãre, mãm nãre, mãm mẽ hõ pahhi itajê nõ jũ ri mẽ hàhhuc xà atajê nõ kãm jũm te amji kãm ihkên itajê nõ wỳr cato quê ha curea mẽ ankrê nẽ mẽ kãmpa, ita te hajỹr, hamrẽ.

5. Ijõ ipijõjê te imã harẽn xà

Cristino Jàmtê Canela pê mẽ pajõ quêtti nẽ kãm cupê hàpôr catê nẽ increr catê mẽ nẽ caxuw mẽ cumã hàkjêr catê itãn mã hanẽ apu ipa.

Kwỳrco

Mãm quê ha mẽ amji mã, hàpà hacu nẽ mẽ kwỳrỳre nõ kê nẽ amẽ ihcupu nẽ amẽ cuku mã hanẽ, quê ha ma mẽ mõ nẽ mẽ axà nẽ mẽ kwỳrỳre nẽ mẽ cukê nẽ mẽ amji mã hôm jakrã pa nẽ ahcahôc krã mẽmpjê ramã mẽ ahcahôc krã quê ha kãm mẽ ihcupu nẽ ma mẽhcunẽa amẽ cuku mẽ amji mã mẽ ihkryj nẽ amẽ cuku, nẽ amji kĩn kãm, mẽ hàhkrẽr, nẽ hanẽa nẽ mẽ amji to cuprõ nẽ mẽ amji pa ma mẽ kwỳrỳre jarê nẽ mẽ cukê nẽ mẽhcupu nẽ caxuw mẽ carà cura mãm mẽ into capôc kãm mẽ carà cura po, mã, crôre, tôn, cra nẽ amẽ to nẽ mẽ cumã pàr nẽ mẽ to cato nẽ mẽ kwỳrỳre jarê nẽ mẽ cukê nẽ, pĩ jaxwỳ, mẽ kẽn jaxwỳ nẽ mẽ ihcupu, mẽ ihcupu nẽ mẽ hàmĩ nẽ mẽ cuprã nẽ mã mẽ ihkra tetet cucrà quê ha mãm impjên wỳr tẽ nẽ haprô nẽ to mõ, to tẽ nẽ mãm axà quê ha ihkôt tẽ nẽ axà quê ha

mẽ ahkrẽ quê ha teprãhti tẽ apu kwỳr kãm mẽ hõjirê kãm mẽhprõt, amẽ ihcagõ nẽ mã mẽ mõ mẽ tẽ, hamrẽ quê ha mã hũmre ita ahkrẽ quê ha ma itõj haprô nẽ cumã hàcwỳr ita to ramã cute to cumãn quê ma cà mã to mõ nẽ prohkãm mã cà mã mẽ cumã cugõ prohkãm mẽ cumã cugõ, nẽ harẽn ita ri nẽ hirôpê harẽn jamrẽare.

Quê ha mẽ hakrã pê kỳjrũm mẽ harã mã mẽ amjipa nẽ mẽ amji kĩn nõ nã mẽ ihcakôc amji kĩn jũ? mẽ tep jõ amji kĩn nã mẽ ihprãm quê ha mẽntuwajê ahnã mẽ ihprãm quê ha prohkãm ihtỳj mẽ cumã ahnã amji capa, nẽ mẽ to nẽ mẽ to ihkrãhcura nẽ hanẽa nẽ amẽ kwỳrco ita cupu hajỹari mẽ hõkjê ihcujxwỳ, ihcujxwỳ xyrxwỳ kwỳrỳre kê nẽ ahcahôc pre nẽ mẽ pryre cura nẽ kãm mẽ ihcupu nẽ mẽhhôc nẽ ma mẽmpjê pra nẽ mẽ cure ampo kàxà cupẽ, kêtre, awxêt nẽ caxuw hàkà, têre, xôn nẽ mẽhcujxwỳ jàhcupu ita py nẽ cà mã to cato nẽ ênẽ mẽ ihkryj nẽ amẽ cuku ita te hajỹr, ikrere kãm cute hajỹari, ikrere kãm hamrẽ quê ha mẽ ihkrã cura nẽ mẽ hõt to mẽ ihcahkũm nẽ mẽ cuprõ nẽ hanẽa nẽ mẽ kwỳrỳre ita kê, kwỳrỳre ita kê nẽ mẽ ahcahôc krã nẽ mẽ to nẽ ikrere kãm kre catê mẽ ajcahhê ton catê nẽ hamrẽ quê ha kaj to hõ tekjê catê ita quê ha kre quê ha menquêtjê catêjê mẽ cuprõ nẽ mẽ ajcahhê to, nẽ mẽ ihhi nẽ mẽ kaj mãpô ton to ajxê tu hajỹari, hamrẽ quê ha mẽ ihkàxà kãm mã cupẽ, kêtre, awxêt itajê ma mẽhtàmxwỳ to pra nẽ mẽ cure nẽ mẽ kaj tu nẽ ma mẽ to ihcuhkwỳr nẽ mẽ kwỳrco jũrê cà pê mẽ to cuprõ nẽ mẽ hakrã ampo kàxà itajê, itàmxwỳ jõhkaj kãm mã kwỳrcupu ita quê ha mẽ ihkryj nẽ mẽ ihcunẽa mẽ ihkryj nẽ mẽ cukrẽ ita te hajỹr. Hamrẽ.

6. Ijõ impàjê te imã harẽn xà

Marinaldo Kẽnkũm Canela pê ijõ impàjê nẽ cupê krĩ to ihhimpej catêjê nõ nẽ kãm cupê increr catê nẽ hàpôr catê.

Krĩ wỳr ampo kur xà acjêj kôt harẽn xà

Hàpà, hàpà mẽ, amcro caxwa ita kãm mã wa ha ita ri icakôc nẽ mẽ ipán xà ite amji to mẽ imõr xà kôt harẽ nẽ ijaprỳ te **Kẽnkũm** nẽ cupẽ japrỳ nã ijaprỳ te **Marinaldo** nẽ ita ri mẽ ijõ krĩ japrỳ te *aldeia Escalvado* nẽ mẽ ijõ *cidade* japrỳ te *Fernando Falcão*, *Maranhão*, nẽ mẽ ijàpàn xà wa ha harẽ pom ajpên *cidade* pĩn cupẽ jõ krĩ pĩn mẽ iwỳr ampo acjêj itajê amcro kwỳ kãm mã ihtỳj apu mẽ ikwỳ mẽ ikra mẽ itàmxwỳ impej nã amẽ ihcãmjĩ nẽ impej nãre camã amcro kwỳ kãm mẽ ipê mẽ ijĩ to ihkên mẽ ipê ite mẽ amji kãm mẽ ijapac xà to ihkên, nẽ pom cupẽ jarkwa nã haprỳ te *diabetes* ita ramã catia to cati ampo? Caxucti, *café*, *biscoito*, *refrigerante*, ajpên ampo kwỳ itajê cãmã mẽ ito ihkên nẽ mẽ ikwỳ mã diabete to mã ihtỳj apu impej nã mẽ ihcãmjĩ nãre pa ipê mẽ inquêtjê haxwỳjê nẽ wa ramã ampo pupu inã cwarẽnta ôjtu ãn inã cakuw te cwat nẽ ihkôt ôjtu kãm wa ramã ampo pupu nẽ ampo jahkrepej, cwỳrjapê wa hajỹari ita ri mẽ ikra mẽ itàmxwỳ mẽ ikwỳ to ijàhhuc xà jarẽ ramã hà cati ampo ita cwỳrjapê, cupẽ te amji kãm hapac xà ita ramã mẽ ito mõr to mẽ ito mõ nã wa ite harẽn ca mẽ ikãmpa, wa mẽ ikwỳ mã harẽ nẽ pê mãm mẽ iquêtjê te amji kãm hapac xà kãm mã

nẽ mẽ ikãm ampo ita hamrẽare pàmã ampo xô ita ite haprỳ to ihpôj itajê, pê mẽ ijàpàn xà jàt, krẽrô, cahy, ajpên arỳjhy, kwỳr, kwỳrỳre itajê iràrà nã mẽ ijàpàn xà quê ha kwỳr to pro mẽ inõ tep nõ mẽ, mẽ iquêtjê nõ tep nõ mẽ, mẽ ipãmjê nõ tep nõ mẽ, mẽ iquêtjê nõ ampo cura, mẽ iquêtjê ampo to quê ha iràrà nã apu mẽ peju kwỳrỳre xôm ampo itajê amẽ cuku kwỳrỳre kãm mẽ hãm nẽ ampo kãm mẽ to ajcakwa nẽ mẽ cukrẽ quê ha mẽ ihtỳj pitti nẽ nẽẽ kãm mã mẽ ixà nõ pro nãre cãmã mẽ icunẽa caprã mẽ itỳj ita pitti nẽ nẽẽ kãm mã ampo cacô kên jamrẽare nẽ pàm mã ampo hapuhnã itajê cupẽ te amji kãm hapac xà ita kãm nẽ kãm mã ampo cacô kên cunẽa nẽ haprỳ te *agrotóxicos* hikwa mã mẽ ikwỳ mẽ harẽ wa kãmpa nẽ itare wa ite harẽn xà nẽ wa nẽẽ ahnã mẽ ikwỳ jicu nãre nẽ quê ha ihtỳj mẽ ikwỳ mẽ ikãmpa nẽ mẽ hahkrepej nã wa ite ita jarẽn ate mẽ kãm gapac ite amji kãm ijapac xà ita wa ite harẽn mẽ ijàpàn xà te hajỹr. Wa ha ite hajỹari mẽ ijõ *professor* mẽ ijõ *aluno* nõ te icukij wa ite cumã harẽn pê mẽ ijàpàn xà ajteare mã mãm ajteare mã ijõkrẽj nõ nã mẽ ijàpàn xà nãre cute hajỹr ite harẽn, nẽ wa ha harẽn crire nẽ ajpên cupẽ cahàcre mẽ imã ihhêjxi nẽ amji mã mẽ ikãm hàmcwỳr xà caxuw ihtỳj ajpên mẽ imã ampo itajê to ihhêjxi kãm mã re ihtỳj cãmã mẽ ito ihkên to mẽ mõ nẽ ihtỳj ahnã cumã ihhêj rũm impej nẽ ahnã mẽ ipê ihkajnã nãre wa ite harẽn ca ate mẽ ikãm gapac nẽ harẽn xà ita to wa harẽ nãre ite amji kãm ijapac xà ita mẽ ikra caxuw wa itỳj hajỹari amcro nõ caxuw wa itỳj amji mã mẽ ihcawpa nẽ mẽ hahkrepej nẽ amcro nõ nã hapỹamã mẽ icaca xà to mẽ amji jaxà wa mẽ ikwỳhnõ nõ tehcajpa haprỳ te **Hũhkrajnõ** nẽ hapỹ nẽ cute mẽ icaca xà to ihtỳj hapỹ nẽ mẽ icaca xà saúde to hanẽ mẽ ikwỳ tehcajpar xà nã wa cumã harẽ quê hahkrepej nẽ mẽ amã harẽ cumẽ hahkrepej nẽ amcro nõ nã hapỹ nẽ mẽ imã mẽ ijõ to amji jaxà nẽ mẽ ijõ to hapỹnẽ mẽ iton wa catytre nã wa mẽ apà nẽ nẽẽ hipêr mẽ ampo kur xà *industrializados* ita mẽ ihkur nãre nẽ nẽẽ mẽ to amji to mẽ ihkên nãre harẽn te *alimentação industrializada* itajê cunẽa cupê *conservante* nãri cuha mẽ pahcunẽa pahtỳj mẽ hũpa nẽ mẽ to ihcajpẽ quê pahkãm xwỳmã hamrẽ nẽ hajỹari nẽ *geladeira* kãm ampo itajê apu xãcre kãm hikwa itajê cunẽa kãm caxwa nẽ hũpa xà.

Hôm krã te pro mẽ hôm jarẽn xà

Hõ, quê ha jũmjê jũ ri pur kãm amji mã mẽ kwỳr nõ kê nẽ to mẽ to pro nẽ caxuw hôm cakrỳn to ihprãm nẽ quê ha ma jũmjê atajê mẽ amji to mẽ mõ pur wỳr mẽ hĩxi mẽ impjê mẽa mã, nẽ mẽ axà nẽ mẽ harên kãm mẽ to tẽ nẽ mẽ jũ mã kàhà to hàhtô nẽ harê, jirôpê quê ha ma ikre wỳr mẽ to pra nẽ curi quê ha mẽ cahãj pitti amẽ cukê kẽn curôt nã nẽ tapti kãm mẽ hatê nẽ ihkrã nã mẽ to hipêj, nẽ quê ha ramã mẽ ahnã pyt pejti kãm quê ha amẽ to ahcuprõ kàhà kãm nẽ ma hacpỹmã krĩ wỳr amji to mẽ mõ mẽ hũkwa wỳr, nẽ quê ha kwỳrỳre pàràpên quê ha amcro ata kãm ihtỳj amẽ to pro nẽ amẽ cuku, nẽ quê kwỳr cahàc pàràpên quê ha xa tahnã amcro nõ tẽ jirôpê quê ha cormã jũm ihnõ to pro nẽ cukrẽ hĩ cacro tep cacro nõ kãm to hõcô nẽ cukrẽ, mãm mẽ iquêtjê kãm mẽ hàpàn xà itajê te hajỹr cwỳrjapê pê amẽ ihtỳj nẽ amẽ capẽn ita nã amẽ ipa, nẽ quê ha ihnõ to mẽ pro prãm nẽ mẽ

ihkrã nõ kwĩ nẽ mẽ cugã rupẽp kãm nẽ mẽ ihcarê nẽ hôm to mẽ pro nẽ ihtỳj ampo jĩ ata kãm mẽhcunẽa amẽ cuku. Nẽ nẽẽ ihnõ nã ihcawpa xà nõ hamrẽare quê ha hanẽ jũm apu ajcri to ipa quê ha mẽ cumã mẽ to ihcakrỳ quê ha apu tamã kur to ipa ihcakrỳn nã, hanẽa nẽ jũm mã ihkra ihpỳm nẽ jũ mã ahnã amcro quê ihtỳj hakànpê apu ihkur to ipa nẽ hanẽa nẽ ahkrare kryjre pỳpỳm pê mã hôm to ihtỳj mẽ to cumã hahôc nẽ mẽ cumã to harte quê ha ênẽ cati awcahti mã.

Mrõ krã cukã jarẽn xà

Hanẽ quê ha amji mã mẽ kwỳr nõ to ihcukã to ihprãm nẽ quê ha ma pur nõ ata wỳr mẽ amji to mẽ axà nẽ kãm jũ mã mẽ amji to mẽ amcro to, nẽ amẽ kwỳr tu jarê nẽ côhkãm amẽ haxwỳ quê hajỹari jũmjê apu cukê to hôm krã nã ton xà caxuw, nẽ mrõ krã caxuw quê ha côhkãm kwỳr tu harij itajê quê ha mẽ hikaj to amcro jàhtô te pajõ krahhi te cwat kãm irerec quê ha cormã mẽ cukrỳ côhpĩn nẽ mẽ ihkà to ihpôj nẽ mẽ to api amcrà wỳr, nẽ kàhà kãm mẽ incjên partu nẽ ma hatên xà wỳr pur kãm ikre nõ xa ata wỳr mẽ to pra, nẽ mẽ to cato nẽ mẽ hatên kãm mẽ to tẽ nẽ mẽ hatên partu, nẽ quê ihheaj xà nã ihcahhur te hàhhuc pàràpên quê ha hajỹari mẽ to hũhkrã partu nẽ mẽ ita ton jirôpê quê ha amẽ to ahcuprõ nẽ ma krĩ wỳr hacpỹmã amji to mẽ mõ mẽ hũkwa wỳr, nẽ mẽ to cato nẽ amẽ to ihcukã nẽ hanẽa nẽ mẽ to ihcakrỳ quê ha jũm xũmre to capôc ata ramã ampo cura carà, mã, tôn, cra, pàti, cukên itajê nõ cura nẽ to tẽ nẽ to cato quê ha amẽ to ihcũmpej nẽ mẽ to hàr nẽ hĩ mẽ cacro kãm ihtỳj amẽ ahpỹnre nã amẽ cuku ikre nõ ata kãm, mẽhkà mẽ, mẽhwej mẽ, mẽntuwajê mẽ, mẽ cuprỳ mẽ, mẽ ahkrare mẽ mẽhkra tàmtuw mẽa mã ihty mẽhcunẽa te ihkur xà. Ne ihtỳj ihnõ rũm ihcawpa xà quê ha jũm tuw apu ipijacri to ipa ampoa nã amji caxuw krĩ mã cute amji pẽr xà caxuw quê ha nẽ apu kwỳr cukã kur nãre ampo nã cute imprartỳj nẽ cupê wajaca nẽ ihhihtỳj nẽ into capôc nẽ hàpên pej nẽ itajê nõ to ihprãm te quê ha nẽ apu ihkur nãre, nẽ hanẽa nẽ jũm mã mẽ ihkra nõ ihpỳn quê ha nẽ apu ihkur nãre quê ha mã apu mẽ cupê intê, quê ihhêaj xà nã, cahãj, quê nãre, hũmre itajê nõ jũm ihnõ krẽ quê mẽhkrare mẽ cupê ihtic coc cupate, cwỳrjapê ri ita jarẽn te hajỹr.

7. Ihkôt hakop xà

Ỹhỹ, wa ha ita ri mẽ acũnea mã ite ijàhcukjêr xà nã ihkôt hakop xà jarẽ cakuw te 05 kãm, wa ite *matriz básica* ton nẽ ihpĩn icator nẽ *matriz específica* mã ixàr nẽ ite amji mã *tema* capi nẽ ahnã ite to ihhôc nẽ kãm ite ampo jàhtôa nẽ hahkrepej ampo to hahkre pejti catêjê *Universidade Federal de Goiás* (UFG) kãm, nẽ ijàhcukjêr xà te imã hanẽa nẽ ampo to hàhtôa nẽ imã to ipipẽ mẽ pancaca xà kãm mãm panquêtjê te amẽ amji ton xà atajê mẽ caxuw pahte mẽ mãm ampo kur xà pihhoti atajê nẽ mẽ pajõ amji kĩn pejti atajê kãm, nẽ pom ijàhcukjêr xà ita kãm ite amjĩa kãm *planejamento* ton nẽ cute mẽ ampo jahkrepej catêjê cukij nẽ tahnã to ihhôc nẽ pahkrare mã ihkàhhôc jũkwa kãm mẽ cumã to hahkre quê mẽ hõmpu nẽ mẽ hahkrepej xà atajê cunẽa wa ite kãm hahkrepej, nẽ hanẽa nẽ

ijàpên xà ita quê ha krĩ kôt mẽhcunẽa mã cupẽ rũm ampo kur xà kên atajê ihcawpa quê hanẽ ihkur kãm mẽ to amji cajpẽ nãmri ampo kur xà itajê kwỳ kãm ramã hà catia nẽ hàr krĩ mã, quê ha mẽ hahkrepej krĩ kôt. Cwỳrjapê quê ha ijàhcukjêr xà ita ajpên hapỹhnã mẽ ikra mẽ itàmxwỳ caxuw ahtwỳ nẽ hikwa cute mẽ to amji tehcajpar nẽ mẽ ampo kur xà itajê cunẽa kôt mẽ hakop to mẽ ipa xà caxuw, nẽ hanẽa nẽ ihkàhhôc to hahkre xà jũkwa kãm mẽ ahkrare mẽ mẽntuwajê mã to hahkre nẽ to krĩ kãm amji cunẽa tehcajpa mẽ hũmjê mẽ mẽnxyrxwỳ mẽ mẽnquêtjê mẽ mẽmpupxwỳ mẽ, nẽ hajỹari to mẽ pajàmcà jipôcri mẽ pahto ihhimpej catêjê jikjê nã prohkãm hanẽa nẽ mẽ to ihtehcajpa, nẽ hanẽa nẽ ajpên mãm mẽ pajàpàn xà amjĩa kãm mẽ ihkre nẽ mẽ cuku nẽ mẽ pahtỳj kãm amẽ papa atajê cunẽa ramã pahcurê cahàcre (cupẽ) jàpàn xà kãm ihcawpa xà atajê te mẽ pajõ tekjê to hàhtôa nẽ ramã to hamrẽ, nãre quê ajpên amcro intuw mẽ cakuw tuw kãm krĩ kôt mẽ ihcunẽa mẽ to amji krã kãmpa nẽ cupẽ rũm ampo kur xà kêanre to mẽ incjêj to mẽ ihcajpẽ quê hanẽa nẽ ampo xà kên atajê xwỳ mã hamrẽ krĩ kãm, nẽ ita to mẽ incri xà caxuw jũ mã mã quê ha krĩ kôt mẽ nẽ ita pê mẽ amji capa cupẽ tekjê ita pê? Quê ha krĩ kôt mẽ ihcunẽa mẽ amji kãmpa nẽ hacpỹmã mẽ hàprà to hàpên kãm mẽ to tẽ curi quê ha ihtỳj cakuw cunẽa kãm krĩ kôt mẽ cumã hõ quê ha amjĩa kãm mẽ hàpên atajê ku nẽ krĩ kôt mẽ ihcunẽa capẽn, cwỳrjapê ri ijàhcukjêr xà te hajỹr ite ihkôt hakop xà, ihcajpẽr xà te hajỹr amji cumãm mẽ ikra intuw caxuw.

Ihkrã curan xà

Cwỳrjapê ri wa ite ihkôt hakop nẽ tahnã ihhôc to hajỹr nẽ ajpên hapỹhnã mẽ papê Mẽmõrtũmre Canela kãm pahkra mẽ pahtàmxwỳ mẽ itajê caxuw quê ha ihkàhhôc to hahkre xà kãm mẽ ipê ihhôc to hahkre catêjê wa ha mẽ icunẽa ampo kur xà impejti mẽ pajĩ tỳj mẽ pahcapẽn nã amcro mẽ cakuw cunẽa kãm pahto itajê wa ha mẽ cumã to hahkre nẽ ihkôt mẽ cumã harên to mẽ ipa mẽ hũmjê mẽ inxyrxwỳ mẽa mã cà pê mẽ, ikre mẽ, ihkàhôc to hahkre xà kãm, nẽ hanẽa nẽ mẽ ihcunẽa mã cupẽ rũm ampo kur xà kwỳ hanẽ pahkên nã pahto itajê cunẽa wa ha mẽ cumã taipẽ ihkôt mẽ harẽ quê mẽ hahkrepej nẽ amji mã mẽ ihcawpa to mẽ ipa hanãnẽ, nẽ quê ha ihtỳj mẽ pahcahhê xà jũkwa kãm mẽ hàpên catêjê jãmã nẽ ihtỳj amcro kwỳ kãm mẽ krĩ mẽ ihkàhhôc to hahkre xà kãm mẽ ihtehcajpar to mẽ ipa mẽ icunẽa mã ampo pej jarẽn nẽ ampo kên cawpa xà caxuw. Nẽ quê ha cakuw tuw kãm krĩ kôt mẽ hanẽ quê ha mẽ ihcunẽa amã mẽ ajcrà mẽ hõ pur kôt amẽ apê nẽ mẽ ampo hy cunẽa kre mẽ hõ pur kãm nẽ itàn quê ha amjĩa kãm amẽ hàhkrea ku hanẽ krĩ kôt, ita nã quê ha nẽ jũ caxuw mẽ amji kĩn nõ to quê ha amjĩa kãm pajõa to amji kĩn nẽ amẽ cuku ita hamrẽ nãre nẽ quê ha ihtỳj pajĩa jàpàn xà kwỳrco, peju, hĩ jàmĩr, kwỳr cukã ampo itajê quê ha ihtỳj amẽ amji kôt amẽ cuku ita quê ha krĩ kôt mẽ to amji kãmpa quê ha cupẽ rũm ampo kur xà kwỳ incjêj to ihcajpẽ nẽ itãn wa to amji kãmpa krĩ kôt mẽhcunẽa caxuw cwỳrjapê wa ha harẽn to ihkrã cura, hamrẽ.

Imã ampo to hahkre catêjê

CANELA, Hugo Pogahtwỳ. *Epistemologias orais Mẽmõrtũmre.* Terra Indígena Mẽmõrtũmre (Canela).

CANELA, Urbano Wetkjê. *Epistemologias orais Mẽmõrtũmre.* Terra Indígena Mẽmõrtũmre (Canela).

CANELA, Cristino Jàmtê. *Epistemologias orais Mẽmõrtũmre.* Terra Indígena Mẽmõrtũmre (Canela).

CANELA, Marinaldo Kẽnkũm. *Epistemologias orais Mẽmõrtũmre.* Terra Indígena Mẽmõrtũmre (Canela).